

förståeligt och intresseväckande för en bredare publik. Källor till vidare läsning och fördjupning finns både löpande i texten och samlade längst bak i litteraturlistan.

Tora Wall, Åbo/Stockholm

Annika Sandén: *Bödlar. Liv, död och skam i svenskt 1600-tal*. Atlantis Bokförlag, Stockholm 2016. 355 s., ill. Person, ort- och sakregister. ISBN 978-91-73538428.

Bödlar, mästermän, skarprättare eller ”stupagrevar”, som de tidigast kallades, har inte alltid funnits i Sverige. Ingen vet när bödelsämbetet infördes, men det har ett samband med de politiska maktområden som skapades av furstar och kungar under medeltiden. Bödlar var stats- eller stadsanställda med ett edsvuret ämbetsuppdrag, vilket uteslöt kvinnor som var omyndiga. Dock kan Annika Sandén visa på några undantag – en änka kunde överta ämbetet efter sin man. I Sverige skedde den sista offentliga avrättningen år 1876 och 1910 avrättades den siste dödsdömda av en bödel innanför fängelsemurar. Dödsstraffet avskaffades i Sverige 1921, men fanns formellt kvar till 1974 för att kunna användas i krig.

Bödeln, som en funktionär i statsmaktens tjänst, speglar mötet mellan å ena sidan den framväxande nationalstaten under 1600-talet och å andra sidan det traditionella livet i byar och städer, där människor ordnade sina liv efter föreställningar kring ära och tillhörighet till hushåll och familj och lokalsamhälle. Genom hela dödsstraffets historia har bödeln och hans familj varit fruktade och uteslutna från den sociala gemenskapen omgärdade av folkliga föreställningar om ärelöshet och övernaturliga krafter, i likhet med rackaren.

I 1500- och 1600-talens historiska källmaterial och målningar är bödeln inte en framträdande person, utan han befinner sig i periferin, utanför fokus. Varför är det så? Och vilka var egentligen bödlarna, de som alla visste fanns men som ingen ville se eller ha med att göra? Hur blev man bödel och hur såg hans arbetsliv

och verksamhet ut? Vad innebar det att befinna sig vid utanförskapets rand? Bödeln befann sig i ett spänningsfält mellan verkligheten och den magiska världen: hur använde han sina krafter?

Författaren, historikern Annika Sandén, ställer många frågor, som inte alla får ett svar. Källmaterialet om bödlar är sparsamt; det finns ingen bödelskatalog, inga bödelsregister, inga dagböcker – bödlar skyntar bara undantagsvis fram i domsmaterial, lagtexter och räkenskaper. Rekrytering och anställning av bödlar var en angelägenhet för städerna; när en ny bödel tillsattes noterades det i rådstugans protokoll, i bästa fall. Var bödeln indragen i brottslighet blev det ett ärende för häradsrätten. Det hände att bödlar misslyckades med sitt uppdrag och målsäganden lämnade in klagomål – sådana fall hamnade också i härads- eller rådstuguprotokollen. När bödlar framträder i källmaterialet är det oftast för att de är inblandade i konflikter, vilket reser frågan hur det skall tolkas. Författaren behandlar de fåtaliga ärendena som exempel som kan ge ledtrådar till något större – när ärendena lyfts fram och placeras bredvid varandra framträder ett mönster och regelbundenheter. Hur ser detta mönster ut?

Det vanligaste sättet var att en av de ytterst grova brottslingarna som dömts till döden erbjöds att rädda sitt liv genom att ta tjänsten som bödel (benådningsbödlar). Den som hade tagit livet av en annan människa hade visat sig kapabel att fullgöra en bödels uppgifter. Rekryteringen var således pragmatisk, behövde man tillsätta en ny bödel sökte man bland dem som ändå skulle dö. 1637 fick Växjö en ny bödel, Nils Bock, en benådad tjuv från Stockholm, som lär ha stått modell för bödeln i Vilhelm Mobergs *Rid i natt*. Han fick svära en ämbetsed, i likhet med andra ämbetsmän, och lova att göra sin plikt ”till stadens gagn och bästa”. Därefter fick han genomföra sitt mästarprov, en avrättning framför stadens råd.

Bödlarna brännmärktes på pannan eller på kinden eller så skars ett eller båda öronen av. Men inte bara bödlar märktes utan även andra farliga människor för att de skulle kännas igen och för att omgivningen skulle ta sig i akt. För den brännmärkta innebar märkningen att det var

omöjligt att glömma det förflutna och gå vidare. Märkningen fungerade stigmatiserande och den dömdes förpassades i ett slag ut i de sociala marginalerna, menar författaren. Det verkar som om de flesta bödlarna fortsatte med sin brottsliga verksamhet, trots detta. Nämnade Nils Bock anklagades otaliga gånger för stöld, hästaffärer samt för "slarv" vid avrättningarna.

Den som anställdes som bödel fick årslön och fri logi i bödelsstugan. Bødelsstugan tjänstgjorde även som arrestlokal för misstänkta brottslingar. Alla städer hade inte en egen bödel utan lånade. Det fanns en bödel per län, vilket innebar många resor. Bødeln avlönades genom "sakörena", det vill säga bötesintäkterna och han kunde anställa en bødelsdräng, "underhavande sven" eller "rackare". En löneförmån var att bødeln kunde få behålla kläderna från den avrättade, om denne var främling eller ärelös. Bödlarna kunde därför vara ganska välklädda, och det troliga är att de gick klädda som vilken annan borgare som helst. Rött verkar ha varit ett genomgående inslag i bødelsdräkten under 1500-talet.

Stöld var det brott som vanligtvis gav dödsstraff vid 1600-talets början, och de flesta som dömdes var män och hängning var den vanligaste avrättningsmetoden. Att kvinnor inte hängdes har förklarats med sedlighet – folk kunde kika upp under kjolarna vilket ansågs opassande och vanhedrande. En annan förklaring är att män som tillhörde offentligheten skulle avrättas synligt, exponeras och visas upp. Kvinnor däremot skulle inte visas upp, utan tas bort, brännas eller grävas ner. Halshuggning var ett mindre förklevande och skymfligt avrättningssätt än hängning, men mer krävande för bødeln. Halshuggningarna ägde rum på torget, på marken eller på ett tillfälligt podium, med yxa eller med svärd för ståndspersoner. Sand lades runt den dömdes som låg på knä, för att suga upp blodet. Regelrätt tortyr var bara tillåten under trolldomsprocesserna, och här spelade bødeln en nyckelroll. Få källor upplyser om hur det gick till i praktiken, men det finns bevarade vittnesmål från Tyskland.

På bødels lott låg inte endast att verkställa kroppsbestraffningar eller dödsdomar. Han

skulle även forsla undan latriner, avliva hundar, katter och hästar, dra av deras hudar och ta hand om kadavren, kontrollera eldstäder, feja skorstenar, släpa bort döda kreatur, det vill säga göra allt det arbete som betraktades som smutsigt, orent och skamligt. Bødeln och smutsen gav varandra näring, konstaterar Sandén. "Bødeln och rackaren omgärdades av skam på grund av de uppgifter de utförde – och så lades de smutsiga uppgifterna på dem, *eftersom* de var behäftade med skam".

Bødeln hade både magiska krafter i sig själv och galgbackens magiska kraft spillde över på honom. Ting från avrättningsplatsen ägde krafter för att påverka tillvaron, goda krafter. Tingen kunde sätta hjärtan i brand, få ölet att bli starkt och korna att trivas. Det starkaste medlet var blodet, det innehöll livskraften; flisor från galgen, en repstump eller lite skav från galgrepet kunde till exempel bringa tur vid försäljning. Särskilt åtråvärda var kroppsdelar från de avrättade som exempelvis fingrar, "tjuvfingret". En avrättads hjärta var ett läkemedel och bot mot fallandesot, och det fanns bödlar som skar ut hjärtat från den döda kroppen och erbjöd åskådarna.

Vid mitten av 1600-talet började bødelsämbetet gå i arv, söner tog över från sina fäder ("arvbödlar"). "Bødelsdynastier" fanns såväl i Tyskland som i England och Danmark. Successionen kunde också gå genom döttrarna, då de gifte sig med en bödel. Således ett helt nytt sätt att rekrytera bödlar på. Författaren ställer frågan varför slå sig samman med andra med samma låga status och dåliga rykte? Sandén tror att det växte fram "underifrån", det vill säga från bödlarna själva.

Vid sekelskiftet 1700 tog överheten initiativ för att förändra bödlarnas status genom Karl XII:s förordning 1699. Landshövdingarna förordnades att börja betrakta bødeln som en ärlig person, och inte som en som var behäftad med skam. Bødeln skulle integreras bland vanligt folk, konstaterar författaren. Förordningen var ett led i kungamaktens ambition att ta kontroll över rättskipningens alla led. Bødeln var en exekutor i överhetens tjänst, och inget annat, och skulle inte särbehandlas negativt. Denna ambition gav ingen folkligt genklang; kring bødels person fanns alltså praktiska och symboliska

gränser. Han tycks ha förkroppsligat någonting kraftfullt, nämligen den plats på den sociala rangskalan som ingen vill ha, finner författaren. Han förkroppsligade även tidens föreställningar om gott och ont, ”rent” och ”smutsigt”.

Det mönster som författaren tecknar är ungefär det vi tidigare kände till och som andra forskare visat. Men boken ger också en annan bild, mindre känd, och som kommer fram i de många och långa citaten från källmaterialet. Det enkla välkända mönstret löses delvis upp och övergår i komplexitet och motsägelser: bödlarna var socialt marginaliserade, men också ämbetsmän och borgare; de släpptes inte in i bondstugorna men rörde sig utan problem i stadens rum; de var välklädda men trashankar; de var brännmärkta, men inte bara de; de hade läkarpraktiker men sysslade med magi; bödlar var både brottslingar och hederliga borgare etc. Dessa motsägelser presenteras men problematiseras alltför sällan. Finns det ett mönster? Eller har ett känt mönster styrt författaren i tolkningen av källmaterialet? Jag tror att detta spännande källmaterial har potential till, om inte en omskrivning av bödlarnas historia, så till en genomgripande revidering och fördjupning. Bödeln är onekligen en central figur att utforska för att förstå dåtidens politiska, sociala och magiska landskap.

Inger Lövkrona, Lund

Mikael Hisinger. Resedagbok från Europa 1783–1784. Utgiven av Jouni Kuurne och Märtha Norrback. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors/Bokförlaget Atlantis, Stockholm 2016. 390 s., ill. ISBN 978-951-583-246-7.

I 1700-talets högreståndsmiljö var resandet till sydligare nejder en viktig del av en ung mans utbildning och företogs i syfte att vidga sinnet och berika den med kunskaper. På samma sätt bidrog resandet också till att frigöra individen från nationella fördomar. Till resandets dygder hörde att i dagboksform skriva ner det man lärde sig och observerade längs vägen. Resandet

sågs som en omistlig del av lärandet, där egna observationer och direktkontakter inte kunde ersättas av texter, en insikt som vi för övrigt fortfarande bär med oss. Genom resandet fördjupade man sina språkkunskaper, bättrade på sin allmänbildning, lärde känna andra människor och fångade upp nya intryck som kunde omsättas i praktiken när resenären återvände hem. Detta var på alla sätt viktigt för karriären. En bildningsresa – en grand tour som sträckte sig över flera månader, rentav år – hörde därför till de måsten som en ung adelsman hade att företa sig. Vi förfogar över otaliga utgivna och outgivna resedagböcker från 1700-talet, fulla av spännande vardagliga detaljer baserade på resenärens egenhändiga intryck och observationer som vi annars skulle ha gått miste om och som kulturhistoriskt inriktade forskare är så beroende av som källor. Arkiv, bibliotek och privatsamlingar hyser fortfarande ”bortglömda” reseanteckningar som kan innehålla guldkorn för vår tids läsare. Det är därför ofta en tacksam uppgift att låta publicera utgivna reseberättelser och är skribenten dessutom stilistiskt driven kan det vara en ren njutning att läsa texterna, ofta på ett språk som ger lite utmanande motstånd på grund av alla franska och andra låneord. Jouni Kuurne och Märtha Norrback har med den äran tagit sig an en spännande handskrift, ”Ryttmästaren Michael Hisingers reseanteckningar från 1783–1784”, och transformerat den till läsvänlig text i en ovanligt vacker utgåva. Jouni Kurde har också författat det inledande kapitlet med biografiska uppgifter om resenären och med klargöranden rörande resandets villkor (tidens reselitteratur, färdsätt, väglag, resandets vardag, hur man finansierade resan etc.) i 1700-talets Europa.

Brukspatronen Mikael Hisinger, född 1758 på Fagervik gård i nyländska Ingå, är en sådan person, som i egenskap av ung fortifikationsofficer år 1783 hade tillfälle att ge sig ut på en 1,5 år lång grand tour genom Europa. Den 16 juni 1783 påbörjar han, tillsammans med Carl Råbergh, ”Efter långt Påpackande och mycket spring” resan från Stockholm i riktning mot Enköping. Första resdagen hann man till Ådö och fortsatte därefter mot Sala. På vägen besöker